

A HB. másolat-voltáról s az *ë* > *ö* hangváltozásról.

A HB. másolat, nem-másolat voltának kérdése régi idő óta foglalkoztatja nyelvészeinket; régi irodalmunk két legalaposabb ismerője, TOLDY FERENCZ és DÖBRENTÉY GÁBOR, a HB. másolat volta mellett foglalt állást. TOLDY véleménye szerint «a helyesírásban és nyelvtani tulajdonságokban észrevehető egyenetlenségek oda mutatnak, hogy az egy, több leíró kéz alatt idővel elváltozott aggrégi szöveg mása.» (Ö- és középkori magyar nemzeti irodalomtörténete I.). DÖBRENTÉY a RMNyE. I. kötetében 10 érvet hoz fel álláspontjának igazolására*). Minthogy azonban érvei nagyon általánosak s inkább csak a XII., XIII. századbeli viszonyokból s a HB.-re közvetlenül nem vonatkozó feljegyzésekből merítvék, a kérdést véglegesen nem dönthették el. A kérdés eldöntésére SZINNYEI J. vállalkozott, a ki a HB. íráshibáit s nyelvének keveredettséget (ö-ző s ë-ző alakok keveredését) a HB. másolat-volta mellett döntő bizonyítékoknak tekintette. (MNyv. I. 20.)

Nem-másolatnak, azaz eredetinek tartják a HB.-t PRIKKEL MÁRIÁN (A Pannonhalmi apátság tört. IV.) s MÉSZÖLY GEDEON (Nyr. 1908. VII.). PRIKKEL szerint «... régebbi kutatók is észrevették, hogy [a HB.]

*) 1. A' misekönyv és az agendaul nézhetőnek legnagyobb része is régibb latinból leírás 2. . . . latin eredetije már első szakáiból való a keresztyénedésnek. 3. Lehetetlen, hogy . . . 1171-ig . . . milliónyi adat-tak volna sírba csupán latin beszéddel, a' körülgyült magyar kísérettől épenség nem értettel . . . (4. . . .) 5. . . . Egyik-másikától, a magyarul, ki tudja mikor feltett szabványt lemásolta s talán némely szót abban laktája ejtéseként változtatott. 6. . . . Ocskay Antal . . . a' szóban levő misekönyvben két bejegyzést fedez fel: a) *perlecto evangelio fiat sermo ad populum . . .* b) *deinde fiat sermo ad populum . . .* 7. Épen ezen egyházi egyveleg előtt álló cónonok között van 2 magyar zsinati rendelvény: Vt *omni dominico die in maioribus ecclesiis euangelium et epistola et fides exponantur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratiodominica . . .* 8. 9. 10.

helyesírásában igen sok a tétovázás és kísérletezés; csak hogy nem vonták le ebből a következtetést. Pedig való igaz, hogy ugyanazon hangok kifejezésére több betűt alkalmaz s ezt is következtetlenül teszi. Mit bizonyít ez? Nem egyebet, mint, hogy az írónak eredeti szöveget kellett fogalmaznia; mert különben a kísérletezés kikerülésével ragaszkodott volna az előző kor megállapította hangjelzésekhez.» PRIKKEL itt nem gondolt arra, hogy ha az eredeti szöveg fogalmazója s első leírója következtetlenül jelölte az egyes hangokat, a másoló vagy betűhíven írta az előtte fekvő szöveget s ez esetben a másolatban ugyanazon hibák fordulnak elő, melyek az eredeti szövegben, vagy figyelmetlenül másolt s ez esetben a következtelenség még nagyobbodott. A helyesírás következtelensége (még ha valóban meg volna is e következtelenség), semmiesetre sem bizonyítja e HB. eredeti, nem-másolat voltát. S ha igaz az, — pedig úgy látszik igaz, hogy a misés-könyvet a deáki rendház és templom számára Pannonhalmán írták, hogy magyarázhatni meg azt, hogy rendház számára készült misés-könyvbe, — helyesebben, függelékébe az agendába a másoló saját készítésű beszédét beleírhatta. A szerzetes saját agendájába írhatott volna ugyan saját maga által készített beszédet, de a XIII. század elején még nem volt minden szerzetesnek misés-könyve, agendája s ha volt is, nem ilyen díszes, drága kiállítású, mint a Pray-kodexben levő. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy akár az itt reánk maradt Missale valamelyik előzőjének másolása előtt, akár a reánk maradt másolat készítése előtt a rendnek megbízásából, annak valamelyik kiválóbb tagja készítette, de a Missale-ba az írta be, a ki könyvmásolással hivatásszerűen foglalkozott, a ki a HB. előtti s utáni latin szöveget is másolta. A HB. gondos, díszes kiállítása ezt bizonyítja. Külömben is abban a korban, a mikor még a nép nem törődött bele teljesen az új hitbe, nagyon meg kellett fontolni, mit s hogyan beszéljenek előtte s nem lehetetlen, hogy a HB. magyar szövege éppen olyan hivatalosan megállapított s jóváhagyott szöveg (formulare) volt, mint az egyes misék szövege. A pannonhalmi apátságnak már 1093-ban volt 72 kódexe (BEÓTHY-BADICS. Képes Magy. Ir. Tört. I. 135 l. III. k. a.). Ha figyelembe vesszük az ÓCSKAYTÓL talált 2 bejegyzést (perlecto evangelio fiat sermo ad populum; deinde fiat sermo ad populum), nem kell lehetetlen dolognak tartanunk, hogy a XII. században még nagyobb számmal levő könyvek valamelyikében a HB. már benne lehetett. — MÉSZÖLY GEDEON «A Halotti Beszéd nem-másolat voltáról» cz. cikkében (Nyr. XXXVII. 7. sz.) SZINNYEINEK már említett nézetét igyekszik megcáfolni. Legelőször is felveti azt a kérdést, nem keverék-e a HB. nyelv-járása oly értelemben, hogy egy leíróé ugyan, de ez az egy ember két

nyelvterületen is tartózkodott hosszabb ideig, — egy \ddot{e} zón s egy \ddot{o} zón, úgy, hogy mint ma is igen sok tanult ember, keverék nyelvjárást beszélt s az egyik szót-, vagy szóelemet \ddot{e} -zón, a másikat \ddot{o} -zón ejtette ki. Ezt bizonyítja szerinte az a körülmény, hogy ugyanazon szó s szóelem a HB.-ben mindig egyformán van írva (u. o.).

A ki foglalkozott valaha népnyelvi gyűjtéssel, nagyon jól tudja, hogy a nép fia, ki két nyelvterületen hosszabb ideig tartózkodott, felváltva használja a szó két nyelvjárási alakját (pl. *szegényt* és *szegényt* mond). A tanult ember sem mondja mindig — \ddot{e} -vel, vagy \ddot{o} -vel a *fel*, *csepp*, *ser*, *veres*, *kell* stb. alakokat; felváltva használja mindkét alakot. (SZÉKELY ISTVÁN Soltárai 1548: engemet 2a. 4a. 4a. 4a. 5a. 7a. 7a. . . ingemet 2a. 10a. . .) E feltevését különben maga M. sem tartja döntő bizonyosságúnak s a HB. \ddot{e} -zõ, \ddot{o} zõ alakjainak megmagyarázására külön-külön vizsgálja azokat a szavakat, melyekben \ddot{e} van, — s úgy találja, hogy a mely szónak vagy ragnak \ddot{e} -jét \ddot{e} -vel, vagy \ddot{o} -vel jelölte egyszer, azt másodszer is ugyanazzal jelölte. Kétségtelennek tartja tehát, hogy az *e*-s írás nem a másoló hibája, hanem az illetõ \ddot{e} -vocalisú szónak a HB. szerzõje által használt alakja, — a minek pedig a magyarázata az volna, hogy ha nyelvünk történeti korának kezdetén volt \ddot{o} -zõ nyelvjárás azt \ddot{e} -zõ alakokkal kevertté tették a megrövidülõ \ddot{e} hangok (Nyr. XXXVII. 290.). Ilyen hangok vannak szerinte az *embër*, *nëm*, *érëttë*, *mërëtt*, *részët*, *helyhëz* stb. szavakban. — Minthogy pedig ezen elmélete sem magyaráz meg minden HB.-beli \ddot{e} -t, felvet egy harmadik hypothesis is, mely szerint «úgy látszik a HB.-bõl, hogy az \ddot{o} -zés mássalhangzós õsi ragjaink elõtt kezdõdött a szótõ végsõ hangzójában s összetett képzõink hangzójában jutott el a legkésõbbre.» (Nyv. XXXVII l. 295 l.)

M. szerint tehát annak egyik magyarázata, hogy az « \ddot{o} -zõ nyelvjárású» HB.-ben \ddot{e} -s szavak is elõfordulnak, az, hogy az \ddot{e} más hangból (*é*-bõl vagy *i*-bõl) fejlõdött \ddot{e} -vé. Mikor történt ez a fejlõdés ($\ddot{e} > \acute{e}$, $i > \ddot{e}$)? Vagy — mondjuk 50—100 évvel a HB. keletkezése elõtt, mely idõ alatt az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás végbe mehetett, vagy éppen a HB. keletkezésekor, mely utóbbi esetben az \ddot{e} érthetõ volna. De van a HB.-ben olyan szó is, a melynek \ddot{e} -je nem volt sem *é*, sem *i* (*Pëtër*), melyet *Pëtër* alakban kaptunk a szlovénektõl s a mely a HB. korában már legalább 150—200 éves magyar keresztnév lehetett. Ha a HB. nyelvjárása « \ddot{o} -zõ nyelvjárású» s a *Pëtër* \ddot{e} -je nem volt elõbb sem *é*, sem *i*, miért nem történt meg e szóban az $\ddot{e} > \ddot{o}$ fejlõdés oly hosszú idõ alatt? Másfelõl, ha az \ddot{o} -zés mássalhangzós õsi ragjaink elõtt kezdõdött, a *kegiggen*, *legeneç*, \ddot{e} -je miért nem fejlõdött \ddot{o} -vé?

Azért, mert a M. elmélete erõszakolt, vagy ha úgy tetszik:

hiányos. Hiányzik a harmadik része, mely szerint a «fenti szabály alól kivételt képeznek a *kegiggen*, *legenec* szavak é-i.»

* * *

A Mészöly elméletét Kovács M. (Nyv. XXXVII. IX.) a kódexekre való hivatkozással megerősíti: «Úgy látszik, az *ö-ző* nyelvjárások *ö-zése* a ragokban és képzőkben, általában a második és következő szótagokban kezdődött. Ha csak beletekintünk a Nyelvelmélektárba, látjuk, hogy az *ö-ző* kódexekben (Guary-k., Nádor-k., Birk-k.) a szóknak első szótaga nem *ö-ző*.» V. ö. Kinizsi Pálné imádságos könyvében. *czoppyn* 43. *födözwen* 12. 30. *föloth*, *fölothe* 69. *förtözetöflegos* 46. 47. *kogelmeflegödert* 14. 16. 22. 31. *kogyelmefen* 43. 58. 58. 58. 63. . . . *koröztfanak* 13. 13. 13. 14. 15. 15. 15. 15. 16. 17. 21. 24. 24. 25. . . . *koröztynöknök* 39. 45. 62. *nömös* 66. 67. *nömöflegos* 20. *zomejdnök* 11. 40. *zörzöfe* 13. 37. *zörözý* 58. Sándor-k. *zöm* 216, *köröztyen* 227, *zörzök* 227. *nömös* 227. *zörnyödtöm* 228. *zomeymmel* 228. stb. Kriza-k. *zömökkel* 364. *chöppenet* 367. *köröztyen* 371. stb. Nagyszombati-k. *zömele* 4. 73. 73. *megmouetnek* 5. *nömös* 73. 73. 87. stb. Tihanyi-k. *zömermös* 47. *vöröflek* 47. 47. *zödöries* 47. *zörzetös* 48. *födözne* 49. 49. a Winkler-k. nagy része, Debreczeni-k. stb. nagy része — továbbá a szintén a kódexek korából (1533) való Komjáthy: Zenth Paal-jának *ö-ző* nyelvjárású részeit (MNy. 1908. IX.). — Balassa is ugyanezen az állásponton van az *ö-zés* kérdését illetőleg; a Nyr. 1908. X.-ben utal a Magyar nyelvjárások cz. munkájára, a hol ő ezt már évekkel ezelőtt megírta.

Nézzük meg, hogy az Okl. Sz. adatai megerősítik-e Mészölyék elméletét.

ö > ő.

Első szótagban.

böjtös, *böjtös*: *jejunans*; 1211: *Buhtus* (ötször) [a. m. *böjtös*?], 1240: *Buhtus*, 1252: *Buhtus*, 1309: *Buhtus*, 1398: *Beythes* [a. m. *böjtös*?], 1424 1498: *Beythes* etc.

böles, *böles*?: 1199: *Bolchu* [a. m. *böles* v. *búcsú*?] 1211: *Belch* [a. m. *böles*?], 1237: *bulchv* [a. m. *böles* v. *búcsú*?], *Bulchu*, 1251/1281: *Bulchu* etc.

csëndés, *csëndész*, *csöndösz*?: 1277: *Chundus* [olv. *csöndösz*, a. m. *csöndös*?], 1277/1291: *Chundus*, 1478: *Chendes*.

csömör? *csömör*?: *nausea*. 1222: *Chomor* [a. m. *csömör*?], *Cumur* [olv. *csömör* v. *komor*?], 1240: *Chomor*.

csötör, *csötör*, *csötört*, *csötört*? *csötört*, *csötört*, *csötört*: *modius*: 1211: *Chetur* [olv. *csötör*, a. m. *csötör*?], *Chetur*, 1357: *Csatur*, 1469: *Cheter*, 1470: *Vna meretra pisi wigo Chethewrth*.

föl, fél: 1222: fuleusi, 1249: Felkud, 1256: Feluelnuk, 1269/1275: Fuldobus, 1283: Fulteluk, 1284: Felnempti, 1297: FulWeyz, 1298/1305: Fulnyres. (Későbbi adatok *u*-val és *e*-vel.)

föld, feld, főd: 1095: Feld-, 1269: -feuld, -feld; 1273: -felde, 1274: -felde, 1274/1278: -felde; 1291: -felde, -feuld, 1295: -feld, 1297: -felde, 1298: -feld, -feuld (kétszer) s feldeu, 1300: fold-, 1302: -fuld, 1308: -feldy, -felde, 1312: feulde, 1313: -felde, 1319: -felde, 1321/1328: -feldy. 1322/1394: Fewldi, 1323: -feulde, 1326: -felde, 1327: -felde, 1330: -felde (kétszer) s -feuld, 1330 1384: -feulde, 1332: -feulde, 1333: -felde (kétszer), 1334: -feulde, 1335: -fevldé és -feulde, 1336: fewld. Még későbbi korból is találunk *e*-vel írott alakokat, azonban a XV. század végén s a XVI. elején mind általánosabbá válik.*)

földvár: 1095: felduuar, 1211: Felduar, Feldvara, 1217: Feldwar, 1223/1243: feldwar, 1281/1338: feulduar, 1330 1353: feulduar, 1339: feuldwar, 1340: Feldwar, 1358: Feuldwar etc.

fölső, felső, felsé, fölsé: 1295: Felseu-, 1317: Fulseu-, 1320: Felsu, 1335: Fulseu-.

fővényes, fėvényes? főnyés? főnyes? fővényes: 1055: fuegnes, 1193: fueues, *juinnes* [a. m. fővényes?], 1223: Fuenes, 1321/1328: Fuenies, 1328: fueues-, 1393/1416: Fewenyees, 1400: Feuenyes etc.

Gyöngyős, gyėngyės, gyėngyös, gyėngyės: 1281/1328: Gungus [a. m. gyöngyös?], 1292: Gyunges, 1305: Gungus, 1311: Gungus, 1323: Gungus, 1354: Gungus, 1358: Gungus, 1360: G,ungyus, 1379: Gyungyus, 1455: gengeus etc.

György, Gyėrgy: 1209: -gurg, 1216: -gurg, 1233: Gyurg-, 1240: Gurgu- [a. m. György?], 1299: Gurgh-, 1307: -gurg... 1453: -gerg, 1455: -gewrgh etc.

kényeres, kėnyėres? kőnyeres: 1327: kuneres, 1372: Kwnyeres, 1389: Kenyeres etc.

kérszt: l. a következő részben.

köböl, kėbėl, kőbėl: 1233: Cubuleut, 1242: Cubulkut, 1263: Kubulkut, 1299: Kubul-, 1329: Kubel-, 1332: Kubul-, 1382/1407: Kebelkuth etc.

köblös, kėblės, kőblės, kőblės: 1351: Cublus, 1379: Kublus, 1451: Keble-.

Kökény, kėkėn(y), kőkėn, kőkėn(y): 1211: Cucen [a. m. Kökény?] 1231/1397: Cukyn-, 1243/1354: Kukyn-, 1250: -kuken... 1402: Keken-.

kökényes, kėkėnyės, kőkėnyės: 1251: Chucinus, Chuchinus, 1260: Cukenus-, 1261/1394: Kukenus-, 1269: Kukenus etc.

kőrıs, kėrės? kőrės, kőrės: 1055: keuris [olv. kőrės?], 1093: Keuris-, 1171: keurus, 1181: keurus, 1211: Queurus, Keurus, Kerus [a. m. kőrıs?] (négszer), 1223: Keuris, 1229: Keurus- etc.

*) Nagyon valószínű, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás az \ddot{o} -zó nyelvjárá-sokban kezdődött s ment végbe. A fenti adatok ezt fölülte valószínűvé teszik. Ha az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás e szóban az egész magyar nyelvterületen egyöntetűen történt volna meg, 1269 után (ez évből való az első \ddot{o} -s alak) *e*-s alakot hiába keresnénk.

körmös, kermés, körmés: 1095: Curmes, 1382: Kermes, 1395: Kermes etc.

körte, kiertély, körtély, körtily, körtély: 1055: Kurtuel-, 1145/1443: -kwrthwel, 1208/1359: Kurthuel, 1232: Curtuel, 1275: -kurtuel, 1338: -kerthwel, 1343: -kurtuel etc.

kövér, kévér: 1231: Chuer, 1322/1398: Kwer, 1348: Kuer, 1352: Kuuer, Kwer, 1353: Kuer, 1400: Kewer, 1497: Kewer, 1510: Kewer etc.

közép, közép: 1240: Cuzep-, 1255/1281: Kuzep-, 1256: Kuzep-, 1258: Kzpep-, 1264: Kuzep-, 1329/1378: Kezep-, 1332: Kuzep- etc.
köz, kéz: 1225: -cuz, 1239: kuz, 1240: -kuz. 1252: kez, 1264: -kuz, 1269: -kuz-, 1275: -kuz . . . , 1484: -kezej etc.

löhén, lèhèn, lèhòn, löhèn: [feudum; das lehen]. L. a következő részben.

mëggy, möggy: 1295: Medyu-, 1342: -mugy, 1346: -megy, Mug- [a. m. mëggy v. mög?] etc. (Möggyes az OklSzt.-ban nincs.)

mög, mëg (pars postica): 1276: Mug-, 1281: -mug-, 1341: -megh, 1346: Mug-, 1372: -mugy, 1373: -megy etc.

ökör, èkër, èkër: 1291: Wkur, 1325/1351: vkur-, 1326/1428: Hwkur, 1326/1470: Ewker- . . . , 1427: Ekeritho etc.

ördög, èrdëg, èrdög, ördeg, ördöng: 1075/1217: orduk-, 1270: wrdug-, 1288: Vrdung, 1325: Vrdug . . . , 1424: Erdewgh etc.

örém, èrém, örém?, örén(y), örén(y)? stb. vorago Schlägli Szój. 1095: eurim, 1208/1359: -eurem, 1211: Euren, 1222: Eurem etc.

ös, ös (isemcut HB.): 1199: Euse [a. m. ös?], 1211: ws [a. m. ös?], Ws (kétszer), 1240: Vs, 1469: Ews etc.

ösvény, èsvény, ösvíny: 1222: uswen, 1251: vsuin, 1319: vsuen, 1324: vsuin, etc.

östövér: l. a következő részben.

öttévény, èttévény, öttéviny, ötvény: 1225: Vtwen-, utwen-, 1232: Etteuen, 1242: Ettewen etc.

sövény, sèvény, söviny: 1252: Swen [a. m. sövény?], 1265: Sven, 1283: Swyn, 1398/1430: Sewen-, 1430: Swuen- etc.

szög, szög: angulus; ecke: 1193: ceg, 1200 k.: Zegu-, 1203/1254: -scig, 1211: Zeg- (kétszer), -zegu, 1214: -scug, 1223: -scog, 1240: Seg- (kétszer), 1256: -zyg (kétszer), -zug (kétszer) . . . , 1266: -zug, etc.

tölgy, tögy? töl: 1181: Tulg, 1231: Tvl, Thul, Tulgy, 1237: Tul-, 1238: Tulg, 1242: Tul, 1265: Tvl, 1271: Tul, 1273: Tul, 1279: Tulg etc. tölgyes, tölgyes, tölgyes? stb.: 1211: Tulgus, Tulus, 1309/1342: Tulgus etc.

törzsök, tèrzsèk, törzsèk: 1366: -tursuk, 1402: Tursuk, 1420: Thersek etc.

tövis, tèvis stb.: 1135: Tius, 1323: Tywes, 1323/1367: Tyuis-, 1327: Tuys, 1334: Tuiz- etc.

völgy, vèlgy: 1211: -uelgi, 1247: -velg, . . . 1275/1281: uolg; . . . 1334: -ueulg etc.

vörös, vèrès, vèrös, vörès: 1211: Weruss [olv. vörös v. vérös?], 1227: Werus-, 1231: Wyrus-, 1245/1423: veres- etc.

zöld, zèld: 1349: Zèld-, 1353: Zeuld-, 1435: Zeuld-, etc.

A többi szótagban.

- bélyög, bílig, bílyög* stb.: 1263: biluk, 1436: Bylegh.
Benedék, Benedik, Benedök: 1095: Benedic, 1211: Beneduc (háromszor), 1227: Beneduc (kétszer), 1240: Beneduc, 1283: Beneduk-, 1312/1315: Beneduk-, 1357: Benedic-, 1372: Beneduk-, 1382: benedek-, 1385: -benedug etc.
berék, berk, berök: 1193: berk, 1203/1254: Kerecberuk [így?], Berucscig, 1206: berech, 1211: Beruc-, 1214: Berugscug, 1223: bereg, 1231: Berke, 1231/1397: Berek-, 1243/1354: -beruk, 1252: Beruk, Berek, Beruk, etc.
berkénye, berekénye, berekőnye stb.: 1055: brokina-, 1259: berekune, 1264: berecne, 1265: Berekune etc.
béjtös, béjtés: (L. az előző részben.)
bölenyös, bélenyös: 1349: Belenus.
büdös, bidés, bidős, büdés: 1221: Budus [a. m. büdös?], 1342: Bydis-, 1347: Bydus-, 1368: Budus [a. m. büdös?] etc.
csëndér? csëndör?: [scarabæus melolontha] 1211: Chendur [olv. csëndör a. m. csëndéri?], Chendur, 1516: Chender. [Vö. csëndéri MTsz.?]
cséndés, cséndész, cséndősz?: l. az előző részben.
csötör, csötör: (L. az előző részben.)
Démétér, Dème, Dömötör: ... 1240: Demutur, ... 1337: Demeter.
Dénés, Dienös, Dienös: 1128/1357: dienus, 1515: Dyenes-
égér, eger, égör, egör (alnus): 1193: eger-, 1200: Egur- [azonos a fanévvél?], 1235-70: Egur, 1251: Egur, 1255/1261: Egur-, 1257: Egur, 1263: Egur, 1266: Egur-, 1269: Egur, 1293: Egur- etc.
égérfa: 1234: egurfa (kétszer) etc. egrégy, egrögy: [alnis copiosus] 1171: egrug, 1181: Egrug, 1236/1239: Egrug, 1256: egrug (kétszer), 1265: Egrug, 1327: Egrugh, 1335: Egregh, Egrugh etc. egrés, egrös: [alnetum.] 1193: egris, 1229: Egris, ... 1295: Egres, ... 1337: Egrus etc.
Egyed, Egid? Egyöd?: [Aegidius] 1135: Egud [olv. Egyöd? a. m. Egyed?], 1184: Egid [olv. Egid? a. m. Egyed?], ... 1240: Egud, Egude etc.
élés, élös: 1131: Eluskw, 1348: Elusberch, 1360: Eluskw, 1364/1367: Eles, 1365: Elus- etc.
embörd: 1237: Embvrd.
énekös, énekös: 1277/1344: Enekus; 1297/1344: Enekus, 1426: Enekes etc.
fenyérés? fenyérés? fenyérés? stb.: 1211: Fenerus, Feneres (kétszer), 1222: Fenerus (kétszer), 1240: Fenerus.
fölött, felétt, félött: 1383: -feluth (kétszer).
Fülöp, Filöp, Filip etc.: 1211: Pilip [így? olv. Philip a. m. Fülöp?], 1240: Phylippus [a. m. Fülöp?], 1256: Phylup, ... 1603: Phylöp.
Gergely, Gergér, Gergör stb.: 1230: Gregor-, 1240: Gregor, 1271: Gergur-, 1351: Gergur etc.
gödör, gédér stb.: 1251: Gudur-, 1254/1400: -gudur, 1273: -gudurre, ... 1367: Gewder.

gyümölcs, gyémölcs, gyémölcs stb.: 1211: -gumule [olv. gyümölcs v. gyömölcs?], 1304: -gemulch, 1316: gemelche, 1320: -gemulche, 1347: Gumulch- etc.

gyümölcsény, gyémölcsény stb.: 1200 k.: Gemelsen [olv. gyémölcsény v. gyémölcsény?], 1251/1255: Gemelchen, 1255: ghumulchyn etc. *gyümölcsényös, gyémölcsényös* stb.: [dumosus]. 1214: Gemulscinus, 1223: Gemulsinus, 1241: Gemulscinus etc.

hegyös, hegyös: 1193: hyges-, 1197/1337: Heges-..., 1248/1399: Hegus...

helmés, helmös: 1329: Helmes, 1335/1342: Helmus, 1342: Helmus. *hímés, hémös? himös*: 1200 k.: Hymusduor, 1222: Heymus [a. m. hímés?], ... 1331: Hymus-...

ikér, ikör, ükér: 1095: ikir-, 1214: Ykvr-, 1223: Ikur-, 1236/1239: Ycur, ... 1249: yker etc.

ikrés, ikörös stb.: [geminus] 1243/1354: ykrus-, 1314 1378: Jkrus...

jegénye, jagénye? jegönye: 1239: Jeguna. 1270. 1280: Jegune, 1273: Jegune...

kendér, kendör: 1211: Chendur [a. m. kendér?], 1231: Kendur- [a. m. kendér?], 1256/1367: Kendur-, etc.

kengyelés, kengyelös: 1264: Kengelus, 1333: Kengelus, 1399: kengeles.

kényes? kinyös?: 1211: Kynus [a. m. kényes v. kinos?], 1225: kynus. *kérszt-út*: 1248: kyrist vt, 1253: Keruzth, 1256: cryst ut, 1268/1422: Kristuth, 1272: kurust, 1274: kurust, 1295/1345: Kerezth-... kérsztés: 1289 1291: Kerestus, 1318: Kyriztes, ... 1325: Kerezthus, 1344: Kerezthus...

kertés, kertös: 1335: kertus-.

keskény, kesekény, keseköny stb.: 1283/1431: Kesekun-, 1314: Keseken (kétszer), 1358: Kosken-, 1362: Kesekun-, 1367/1384: Kekun- etc.

kincsés, kéncsös stb.: 1321 1323: Kenches-, 1366: Kynchus, Kenchus etc.

kökényes: l. az előző részben.

körtélyös, kértélyös, körtélyös stb.: 1266: Qurtuelus, 1272: Kvrtelus, 1277: Kurtueles, 1289: Kurtuelus, 1334: Kurtuilus etc.

lähén, lähén, lähön: [feudum; das lehen]. 1226: lehen, 1230: lehen, 1262/1392: leuhyn, 1271: lehun, 1292: Lehun, 1346: lehun, 1357: lehyn ... 1359: lehun etc.

mestér, mestör: 1233: Mestur [a. m. mestör?], 1256: Mestyr [a. m. mestör?], 1273: Mestur, 1300: Mestur, 1320: Mester-, 1347: Mesthur-, 1348: Mester, etc.

némés, némös, nömös: 1231: Numus [a. m. némés v. nyomos?], 1347: Nemus, 1354: Nemes- etc. [Szärm. 1135: Nemusd].

némét, némöt stb.: 1211: Nimed [a. m. német?], 1240: Nemet, 1282 k.: nemut, 1309: -nemuth, 1331: -Nemuth- etc.

örményés, örményös [abyssum habens]: 1211: Eurmenes, 1222: Eurmenus, 1266/1297: Eurmenes, 1277: Eurmenes- etc.

öztövé, ösztövé stb.: 1233: Eztuer- [a. m. ösztövé?], 1347: Wztuer-, 1391: Ezteuer-, 1426: Eztheuer.

öt, öt: 1555: Et bokor.

pénték, péntök: 1199: Penthuc, 1211: pentuc (háromszor), Pentec, 1221: Pentuc, 1223: Pentek, 1227: Pentech, 1231: Pentuc, 1240 k.: Pentuc (hatszor), 1252: Pentuk, 1274: Pentek etc.

Pétér, Pétör: 1211: Pecur, 1224/1389: Peter-, 1237: Petur (két-szer), 1240 k.: Petur (hatszor), 1286: -petur, 1297: Petur, 1309: Petur, 1319: -petur-, etc.

Petős?: 1171: Petus [olv. Petös? a. m. Pétér?], 1240 k.: Petus.
püspök, pispék: 1269: Pyspuk-, 1363: Pyspuk-, 1384: pyspuk-, 1409: Pyspeck etc.

regős, regés: 1219: Regus, 1347: Regus, 1401: Reges.

sebés, sebös: 1137/1262: Sebus [a. m. sebés?], 1206: Sebes, 1209: Sebes, 1211: Sebus, 1229: Sebus, 1240 k.: Sebus etc.

[? szegyen (az OklSz.-ban nincs meg), vajjon a *szegény* cím-szó alatt levő következő alakok: 1131/1329: Scegun, 1221: Zegun, 1240: Soegun, 1251/1281: Zegun, 1252: Scegun, 1329: Zegun — nem inkább szegyon-nek olvasandók, mint szegöny-nek?]

székely, széköly stb.: 1092: Scichul, 1095: Scicul, 1308 k.: Zecul, 1310: Zekul, 1318: Zekul, 1324: -zekul etc.

szélés, szélös stb.: 1181: Zeles [a. m. szélés?], 1222: Scelus, 1240 k.: Zelus, 1258/1334: Scelus-, 1332: Zylus- etc.

szēmés, szēmös: 1135: Scemus, 1211: Scimis, Semes, 1212: Zemus, 1229: Scemes, 1240 k.: Scemus etc.

szentés, szentös: 1211: Sentus (ötször) [olv. szentös?], Zentus (két-szer), 1231: Scentus, 1232: Zentus, 1240 k.: Scentus etc.

szerecsén, szerecsön: 1138/1329: Szerecin, 1222: Zerechen, 1264: Szerechun etc.

szörös, szörös: 1330: Zaurus, 1335: Zaurus, 1357: Zaurus, 1360: Zaurus etc.

telek, telék, telök: 1095: theluch, 1206: theluce, 1211: -thelegu, Telug, 1224: Teluk, Teluc, 1228: Teluc, 1228/1357: teleke. etc.

telkés, telkös, telökös: 1265: Telcus, 1328: Telukus.

tengér, tengör: [1152: Tengurdi, 1211: Tengurd, 1256: Tengera].

verēm, veröm [lacuna, fossa]: 1284/1454: -verem, 1294/1367: -uerum, 1355: -verem, etc.

vérés, vérös: 1211: Weruss [olv. vérös v. verös?].

vermés, vermös: 1257: Wermus, 1336/1348: vermes-.

vértés, vértös: 1095: uuertis [a. m. vértés?], 1135: vertus, 1146: Wirthis, 1342: Vertus etc.

vörös, vörös stb.: l. az előző részben.

Az OklSz. adataiból nyilvánvaló, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás a kódexek előtt jóval megvolt — az első szótagban is, a második szótagban is s ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás egytagú szavakban s többtagú szavak végső szótagjában egyszerre történt. Minthogy pedig a többtagú szavak első szótagbeli \ddot{e} -i ezen a változáson később mentek keresztül, a változás okát a szóhoz járuló ragokban s képzőkben kell keresnünk. Tudjuk, hogy a palatalis \ddot{e} -vocalisú szóhoz a két, vagy

három alakkal bíró ragok közül a palatalis vocalissal bíró rag járul Tehát:

szēm-ből, szēm-ről, szēm-től ∞ *házból, ház-ról, ház-tól.*

A *szēmből, szēmről, szēmtől* (*szēmön, szēmhöz, szēmtök?*) alakokból előreható illeszkedéssel lett *szömből, szömről, szömtől* (*szömön, szömhöz, szömtök*) [v. ö. *borsórlő* > *bössöllő, napestig* > *nepestig* stb.]. Ugyanez a hangváltozás történt a *fēld* > *föld, tēlgy* > *tölgy, vēlgy* > *völgy, zēld* > *zöld; bëjt* > *böjt* szavakban is, a melyeknek *ö-s* alakjai az egész magyar nyelvterületen általánossá váltak. Hogy miért terjedtek el éppen ezek az alakok az egész nyelvterületen, okát adni nem tudom. Lehet, hogy az *ö* után következő *-l* (v. ö. *emdul, fél* > *föl, kell* > *köll*), vagy *l* + consonans, lehet, hogy az *ö* után következő liquida + consonans (v. ö. *Gyērgy* > *György*), az sem lehetetlen, hogy a *Gyēngyēs* > *Gyöngyös, këblēs* > *köblös, kërmēs* > *körmös* stb. szavakkal együtt vált általánossá, minden különösebb fiziológiai ok nélkül. Az azonban kétségtelen, hogy ez a hangváltozás nem egyszerre történt az egész nyelvterületen, különben, a mint már a *föld* cím-szónál is említettem, *ö-s* alakok után *ē-s* alakokat hiába keresnénk.

A *-t* tárgyrag, *-k* többes képző, *-l* második személyű igei személyrag előtti *ē* > *ö* hangváltozást ez elmélet nem magyarázza meg, s valószínű, hogy ezeknek a hangváltozásoknak egész más okuk van, mint a tőszóbeli *ö-k* változásának. Annak eldöntése, hogy az *ē* > *ö* a tőszótagban indult-e meg előbb, vagy a ragok előtt, eddig ismert nyelvémlékeink alapján nagyon bajos dolog. Ha a HB.-t MÉSZÖLY után keveredetlen *ö-ző* nyelvémléknek tekintjük, arra az eredményre jutunk, hogy az *ē* > *ö* változás egyik szótagban s rag előtt már a HB. korában megtörtént, a másikban még nem. Pl. *szöm, nöm* (non) mellett látunk *nēm* (genus-t), *teröm*-téve mellett: *engēd, embēr, lēlek, Pētēr, s ēsemököt, vermöt* mellett *részēt, këgyigygyēn, lēgyēnek, érētē, mērētē* alakokat. MÉSZÖLY ennek magyarázatát abban látja, hogy ezek vagy *é* > *ē*, vagy *i* > *ē* változáson mentek keresztül s az *ē* > *ö* hangváltozásban a többitől azért maradtak el. Ám ez *é* > *ē, i* > *ē* eredetet minden egyes szónál s ragnál bizonyítani kellene, MÉSZÖLY pedig ezt sok esetben meg sem kíséri (*engēd, këgyigygyēn*). — De vajjon, a mely szavakban az *é* > *ē* (> *ö*), *i* > *ē* (> *ö*) fejlődést bizonyítja, elfogadhatóan bizonyítja-e? «A *lēlki*- első magánhangzójának hosszúságát bizonyítja a lélek szó.» (292. l.) — Vagyis a *lēlki*- eredetibb alakja **lēlki* s az *é* > *ē* rövidülés a HB. keletkezése előtt kevéssel történt volna. A *lēlek* ∞ *lēlki* fokváltozás *ös* finnugor eredetű s a *lél(ek), lél(ki)* alakok mindenesetre megvoltak már egymás mellett akkor, a mikor az *ē* > *ö* hangváltozás megkezdődött. «A *nēm* (genus) magánhangzójá-

nak eredeti hosszúságát a *minémü örzi ma is* (u. o.). — Ez állítást már KOVÁCS M. megczáfolja (Nyr. XXXVII. IX.), (v. ö. továbbá *nömös* (Debr. c. 2. 3. 3...)). *Pétör*: «szláv jövevényszó; semmiesetre sem vehettük *Pétör* alakban». — *Pétör*-ből, a mely a HB. korában már legalább 150—200 éves jövevényszó lehetett, oly hosszú idő alatt nem fejlődhetett volna *Pétör*? (v. ö. OklSz.). «*Embër* összetett szó, utótagja ugyanaz, a mi a szintén összetett *férj* ($>$ *fér*) szavunké. Igazolt-nak tarthatjuk tehát BUDENZ azon feltevéését, hogy az eredetibb alak **embër*.» — BUDENZ szerint az *ember* szó *emb* + *er*, azaz az *en*- «nagy» jelentésű szó középfoka **enebb* $>$ *enb** $>$ **emb* + **er* (= «fi»). — Nem biztos etimologia. — Az OklSz. 1237-ből közöl *Embvrđ* alakot. «Az *érött* névutóban véleményem szerint nemcsak a loc. *‘t*, hanem a lativusi *-é* is benne van... eredetibb alakja **érött*.» — Be nem bizonyított feltevés. «A *rész* szó tárgyragos alakjában mai nyelvünkben a rag előtt nincs magánhangzó: *rész*t. Ha MUNKÁCSI etimológiája helyes (Nyr. IX. 348. l.), akkor a *rész*t valaha **részé-t*-nek hangzott, ugyanis szerinte a *rész* szó egykor hosszú magánhangzóra végződött: **résző* \sim **részé*.» MUNKÁCSI a *rész* etimológiáját a következőképen állapítja meg: «Van egy ugor *ra.g.*... frangere... igejük... magyar máiai: *rovo*-, *ro-nt*, *ro-mlík*, a felhangúak közül: *re-mék*: fragmen, *rövid*, székely *rövebb* (igei alakjára v. ö. székely *rövitteni*, e h. *rövejtteni*, osztyák *ravi*: klein stossen). Ez képezheti tövét a *rész* szónak is úgy, hogy ez egy képzővesztett névszói alakja az említett ige gyakorítójának, ép úgy, mint pl. *halász*, *vadász*, e h. *halászó*, *vadászó*. Az elveszett képző nyilván a nomen verbale -j lehetett, mely többnyire egy rövid véghangzóban nyilatkozik, pl. *kósz*a, *csusza*, *tele*, e h. *kószaj*; *csuszaj*, *telej*.» Nem állítom egész határozottan, de valószínűnek tartom, hogy MUNKÁCSI itt **részej* $>$ **része* fejlődésre gondolt. Ám ha a **résző* $>$ **részé* $>$ **része* fejlődésre gondolt is, etimológiája nem valami erős érv a *részé-t* $<$ *részét* mellett. — a) A *rész* szónak igei alapszóból való fejlődése nem bizonyos. b) A *kéz* \sim *keze(t)*-ben a *-t* előtti rövid vocalis nem esik ki; miért esett volna ki a *részét* $>$ *részüt* alakban? Hiszen a hosszabb vocalis elveszése, különösen, ha az illető hosszú vocalis etimologiai értékű, sokkal lassabban történik, mint a rövid vocalisé. Nem lehet tehát elfogadnunk a **részét* $>$ *részüt* magyarázatot sem, valamint a többi, csak részben említett magyarázatokat sem. Nem lehet nyelvtörténetünk mai ismeretével bebizonyítani azt sem, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ és $i > \ddot{e}$ változás a HB. keletkezése előtt oly rövid idővel történt volna, hogy a HB. keletkezéseig ez $\ddot{e} > \ddot{o}$, $i > \ddot{e}$ hangoknak már nem volt elég idejük az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásra. Sőt valószínűvé tenni is nagyon bajos. A *gyümölcs* szó pl. régi török jövevény-

szó (v. ö. Gombocz: Régi török jvsz.), a melynek eredeti alakja **jimáš*, **jimíš* lehetett. Itt igazolható ugyan az $i > \ddot{e} > \ddot{o}$ fejlődés, de az már nem, hogy az $i > \ddot{e}$ változás közvetlenül a HB. keletkezése előtt történt volna, mert az OklSz. 1221-ből közöl *gumule* alakot.

* * *

A HB. éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, a mit Mészöly az \ddot{o} -zés fejlődésében megállapított. A *lgyë nec*, *kgygygygyën* alakok -*n* előtti \ddot{e} -i, melyek mássalhangzós ősi rag előtt állanak, semmiesetre sem bizonyíthatják az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásnak mássalhangzós ősi ragjaink előtt való kezdődését, úgyszintén a *gyëmölcsék*-*-k*-ja előtti *s* a *részét* -*t*-je előtti \ddot{e} -k sem.

A HB.-ben nincs meg az a következetesség sem, a melyet Mészöly a HB. másolat-voltának kérdésében oly fontosnak tekint. — *Vermöt*, *szentököt* és *részét* tárgyraggal ellátott főnevekben a -*t* előtt kétszer \ddot{o} van, egyszer \ddot{e} . *Szentököt*, *gyëmölcséktől* -ben -*k* többes képző előtt egyszer \ddot{e} , másszor \ddot{o} . — *Szöm* és *ës*-, *nöm* és *nëm*- egytagú szavakban, *terömt*, *felöd*, *engöd* [v. ö. Komj. Szt. Pál: engw̄detlen, czelekwdy, newekwdendw̄, velekwdelbe vetekwdnek stb.], *embër*, *Pëtër* szavak második szótagjában részint \ddot{e} van, részint \ddot{o} . Nem állhat meg mindenütt Mészölynek az a magyarázata sem, hogy ezek az \ddot{e} -k a keveredetlen nyelvjárású HB.-ben azért maradtak volna meg, mert részben \ddot{e} , részben pedig i hangból fejlődtek. — *S* a hol ez a magyarázat megállhatna is (*lélek* \sim *lëlki*), ott sokkal régibb ez a rövidülés, mint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás. Az OklSz.-ből idézett alakok kétségtelenné teszik, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás egytagú szavakban *s* többtagúak végső szótagjában a XIII. század elején már megtörtént (1222: *ful*-, 1269: *-feuld*, 1209: *-gurg*, 1233: *Cubul*-, 1225: *-cuz*, 1214: *-scug*, 1231: *Tvl*, *Tulgy*; 1211: *Beneduc*, 1203/1254: *-beruk*, 1240: *Demutur*, 1200: *Egur*·[?], 1171: *egrug*, 1181: *Egrug*, 1131: *Eluskw*, 1237: *Embvrđ*, 1221: *-gumule* [Zolnai szerint csak az *nem* bizonyos, hogy *gyümölcs*-nek kell-e olvasni, vagy *gyömölcs*-nek], 1214: *Gemulscinus*, 1200 k. *Hymusuduor*, 1199: *Penthuc*, 1211: *pentuc*, 1211: *Pecur*, 1237: *Petur*, 1219: *Regus*, 1211: *Sebus*, 1092: *Scichul*, 1095: *Scicul*, 1222: *Scelus*, 1135: *Scemus*, 1211: *Sentus*, 1095: *theluch*, 1206: *theluce*, 1152: *Tengurdi*, 1211: *Tengurđ*, 1135: *vertus*).

Ha tehát az OklSz. szerint a HB. kora előtt ilyen sok szóban megvolt az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás, bátran feltehetjük, hogy több szóban is meglehetett, a melyre az OklSz.-ban nincs adat. Vagyis, hogy a HB. keletkezése előtt már volt \ddot{o} -zó nyelvjárás, s abban olyan szavakat is ejtettek \ddot{o} -vel, melyek a HB.-ben i -vel, vagy e -vel vannak

írva (*gumulc* alak 1221-ből; *Petur* s *Embord* alakok 1237-ből, a HB. utáni időből). Miért nem írta hát a HB. szerzője a *gimilc*-et *gumulc*-nak, a *Peter*-t *Petur*-nak, az *ember*-t *embur*-nak, ha következetes \ddot{o} -zó nyelvjárást beszélt?

Kétségtelen, hogy a HB.-ben nyelvbéli következetlenség van. Szerző nyelvében volt meg ez a következetlenség, mint keveredés, vagy másoló másolt rosszul, azt a HB.-beli már ismert két íráshiba (*emdul*, *turchucat* SZINNYEI MNy. I. 20.), a «dominus deus» kimaradása dönti el.*)

Vizsgálódásaim végeredményeképen újat nem mondhatok: a HB. nyelvi következetlenségénél (\ddot{e} -zó, \ddot{o} zó alakok keveredése) s íráshibáinál fogva másolat (v. ö. MNy. I. 20.).

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

*) A *szentucut*, *rezel*, *gimilcictul* alakokat a két feltevés bármelyike megmagyarázhatná. Ám a nyelvi keveredés s az íráshibák alapján a HB. kétségtelen másolat s így a *-t* és *-k* előtti következetlen jelölést is a másoló hibájául tudom be.

Hazai irodalom.

KERTÉSZ MANÓ. Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei. (Különlenyomat a Beöthy-Emlékkönyvből.)

KICSKA EMIL. A subjectum és a praedicatum a grammatikában. Budapest, 1908.

MOHAI LAJOS. Jelentés-tanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról. Székesfehérvár, 1908.

Nyelvészeti Füzetek. Szerk. SIMONYI ZS. — 54. KULCSÁR GYULA. A magyaros írásművészet főkérdései. — 55. CSÚRI BÁLINT. Teleki József gróf mint nyelvész. — 56. MADAI GYULA. A hajdúk beszéde. — 57. VASS BÉLA. A nagykorósi nyelvjárási. Budapest, Athenæum.

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND. Jelentés-tanulmányok. (A M. Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 9. sz.) Budapest.

[TOLDY GÉZA.] Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. Budapest.

WICHMANN GYÖRGY. Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből. (Különnyomat a NyK. XXXVIII. kötetéből.)